

The University of Chicago Press is pleased to announce the publication of the first volume in the series, *The University of Chicago Press*, edited by James G. Thompson. This volume contains a selection of the most important and influential works published by the University of Chicago Press since its founding in 1890. The volume is divided into two parts: the first part contains the history of the press, and the second part contains the history of the university. The volume is a valuable resource for anyone interested in the history of the University of Chicago Press and the university as a whole. The volume is available in paperback and hardcover. The paperback version is priced at \$19.95 and the hardcover version is priced at \$39.95. The volume is available from the University of Chicago Press, 500 East Superior Street, Chicago, IL 60607. The volume is also available from Amazon.com, BarnesandNoble.com, and other online retailers. The volume is a must-read for anyone interested in the history of the University of Chicago Press and the university as a whole.

GÜNEY-DOĞU ANADOLU ERKEN DEVİR TÜRK KÖPRÜLERİNİN YAPISAL VE SÜSLEYİCİ ÖGELER YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ*

FÜGEN İLTER

Anadolu Türk mimarlığı ile ilgili yerli ve yabancı yayınlarda, dinsel ve dünyasal yapıların hemen çoğu üzerine, geniş bilgi bulunabilmesine karşın, köprüler bir tarafa bırakılmışlar, ya görülmemiş ya da önemsenmemişlerdir. Bu nedenle, Erken Devir Anadolu Türk Köprüleri üzerinde çalışma yapmak isteyenlerin karşılaştığı büyük güçlüklerden biri, yayın kıtlığı, daha da ötede yokluğu olmaktadır¹.

Ancak bu konuda, özellikle, gezginlerin gezi notlarında, il yıllıkları ile il tarihlerini konu alan kitaplarda, haber niteliğinde kısa kayıtlara rastlanabilir. Çoğu, sanat kritiğinden ve bilim anlayışından yoksun olan bu yayın ve kaynaklardan yararlanmanın başka bir gücüğü de, bir köp-

* Bu makalenin esası, ("Osmanlılara kadar Anadolu Türk Köprüleri, Ankara, 1973" baskıda) konuyu doçentlik tezimizin bir kısmının özeti olup, 1971 Eylülünde, Fransa'da Aix-en-Provence'de yapılan IV. Uluslararası Türk Sanatı Kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur (11 Eylül 1971-Almanca). Bu Kongredeki tebliğlerin yayımlanacağı bildirisine üzerine, tebliği (Almanca metin ve fotoğraflar halinde) Fransa'ya ilgili komisyona gönderdiğimiz halde, bugüne dek yayımlanamamıştır.

Burada Türkçe olarak sunduğumuz makale, söz konusu -tebliğ'in- yararlanılan kaynak ve yayımlara dayalı açıklamalar ve bu arada yayımlanan yeni çalışmalarla geliştirilmiş bir şekli olmaktadır.

1 Ancak burada kıvançla belirtmeliyiz ki, az da olsa, bu konudaki incelemelere ışık tutan yayınlara da raslanmaktadır. Bunlar içinde özellikle aydınlatıcı olanlar; *M.van Berchen'in* (Amida, Heidelberg, 1910) adlı yayındaki, Dicle köprüsü ile ilgili yazısı, *A.Gabriel'in* (Monument Turcs D'anatolie, I, II, Paris, 1931-1934) ve (*Voyages Archeologiques dans la Turquie Oriental, I, II, Paris, 1940*) adlı kitaplarındaki Anadolu Türk köprüleriyle ilgili bölümler, *T.Özgüç-M.Akok'un* (Üç Selçuklu Abidesi-Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii-Beleten XXII, 86, Ankara, 1958) adlı makalelerinde Kesik köprü yazıtının ilk defa açıklanması, gene Kesik köprü yazıtı üzerine *F.Taeschner'in* (*Die Rumseldschukische Inschrift bei der Kesik köprü über den Kızırbmak, südlich von Kırşehir*", *Festschrift für Ernst Kühnel, Berlin 1959*) ve *R.H.Ünal'ın* (*Les Monuments Islamiques Anciens de la ville d'Erzurum et de sa region, Paris, 1968*) adlı kitabında Erzurum Çobandede köprüsünü etraflica tanıtan bölüm. Bu arada 1975 yılında yayımlanan bir kitabı burada özellikle belirtmek isterim: C. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975.*

rüden söz ederken, onun yerini çok geniş coğrafi alanlar içinde tanımlamalarıdır ki, bazı kez o bölge içinde birkaç köprü birden bulunabilir. Önemini yitirmiş, üstelik tümüyle sönmüş yerleşme merkezlerinin adını vermeleri, köprü adlarının günümüze değişerek gelmesi, birden çok adla anılması, araştırmaları zorlaştırmaktadır.

Seyahatnamelerin bazılarında, gelişigüzel ve kısa bir gözlem sonucu elde edilen, yanlış izlenimler aktarılmıştır. Bu nedenle bazı köprüler için, zamanımıza kadar gelen yanlış kanılar egemen olmuştur. Bazı kez de çelişen anlatımlara rastlanmaktadır.

Anadolu Türk Köprüleri üzerinde yapılacak incelemeleri güçleştiren koşullardan biri de, büyük bir bölümünün, bugünkü koşullar gereğince değişmiş "güzergâh"lar nedeniyle, günümüz yollarından uzaklarda, eski yollar üzerinde kalmış olmalarıdır. Bu açıdan köprülerin, hele Erken Devir Türk Köprülerinin yazgıları kervansaraylarınkine benzer, Ulaşılması güç, içerlek, bilinmeyen bölgelerde oluşları çalışmaları kısıtlamaktadır. Böylece, eski köprüler üzerinde yerinde yapılacak incelemeler, daha özenli, titiz ve yorucu çalışmalar gerektirmektedir.

Yurdumuzun yol ağlarının genişletilmesi ve yeni gereksemelere göre yön kazanması, eski, tarihsel güzergâhların meydana çıkmasına da yararlı olmaktadır. Buna iyi bir örnek olarak: Diyarbakır-Eğil yeni güzergâhını gösterebiliriz. Bu yol üzerinde bugüne değin araştırdığımız kaynaklarda adına rastlamadığımız², Artukoğullarına ait bir köprü bulunmuştur. Birkaç yıl önce bulunan köprü yazıtdır ve Artuklu köprü mimarlığının çok değerli bir örneğidir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz özellikler, köprülere ulaşmayı engelleyenler, bizi onlardan habersiz edenlerdir. Bir de, ulaştıktan sonra, karşılaşılan güçlükler üzerinde duralım; Köprüler su üstü yapıları olmaları nedeniyle, yöresel ve yapısal uygulamada yerinde görüşler gereksindirirler. Ancak ne yazık ki, köprü yerinin iyi seçilememesi, malzemenin gereken nitelikte olmaması ve teknik yetersizlikler, eski köprülerin büyük bir bölümünün bir süre sonra yıkılmalarına neden olmuştur.

2 Köprüyle ilgili haber niteliğindeki yayınlar olarak bk. "Yeni Yurt" Gazetesi (12 Haziran 1970), Diyarbakır, s.1, "Cumhuriyet" Gazetesi (12 Haziran 1970), İstanbul, s.1.7. Ayrıca bk. Çulpan, C. "Diyarbakır kuzeyi: Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri", Sanat Tarihi Yılığ (1969-1970), III, İstanbul, 1970, s.287-291 gene bk.Sözen, M.Diyarbakır'da Türk Mimarisi, İstanbul, 1971, s.218-220., Tekin, A.Diyarbakır, İstanbul, 1971, s.84-85. Çulpan, C.Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975. s.51-52.

Böylece de zorlu emeklerle ulaşılan köprülerin çoğunda, ya bir taş yığıntısı buluruz ya da birkaç kalıntı. Belki de, devrinin bütün sanat özelliklerini yansıtan bir köprü, böyle bir kötü yazgıyla bize kadar gelememiştir.

I- Köprülerde Restorasyon:

Konunun bir yönü daha var ki, burada önemle değinilmesi kaçınılmazdır. O da, uzun yüzyıllar boyu, köprülerin bakım ve onarım işlerinin özgün yapıya saygılı davranılmadan yapılmış olmasıdır. Öyle ki, bazı kez köprünün gerçekte az olan mimarlık öğelerini ya tümüyle ya da bölüm olarak değiştiren onarımlara rastlanmaktadır. Böylesine restorasyon geçirmiş pek çok örnek verebildiğimiz halde (Nasreddin³ (Lev. XIV,1), Malabadi⁴ (Lev. IV, 2) köprüleri gibi), temellerde ve gerekli yerlerde kazılar yapan, belgelere dayanan incelemeleri göz önünde tutan uzun ekip çalışmalarıyla ortaya konan iyi restorasyonlarla korunmuş az köprüye rastlamaktayız. Beirttiğimiz asal kurallara ve yapılabilecek bütün olanaklara başvurularak uygulanmış restorasyon geçirmiş köprülere en iyi örnek, Alâaddin Keykubad tarafından yaptırılmış olan Ankara'daki Ak Köprü'dür (1222)⁵ (Lev. VIII, 1).

II- Değişmeyen Tarihsel Güzergâhlar:

Anadolu'daki Erken Devir Türk köprülerinin incelenmesinde, şaşırtıcı olan bir taraf vardır ki, bu da yol güzergâhlarının doğal engebeğe bağlı olmasından ortaya çıkar. Arazinin topografyası değişmedikçe, yollar ve geçitler de değişmemektedir. Her ne kadar ulaşım araçlarının gelişmesi, yol standartlarının değişmesini zorlarsa da, bu belli bir

3 Siirt-Kurtalan eski yolunda Botan suyu üzerinde, birbirine yakın ölçülerde dört gözlü olup, hemen tamamen yenilenmiştir. Selçuklu Devri Anadolu köprü mimarisinin, tuğlayla yapılmış eşsiz bir örneği olan yapı, kötü onarım sonucu, çirkin bir beton kabuk içinde kalmıştır. Özgün halinin gösterdiği yapısal özellikler nedeniyle, köprünün XII.y.y.-XIII.y.y.lara tarihlenebileceği kanısındayız.

4 Diyarbakır-Silvan-Bitlis yolunda, Silvan-Bitlis arasında, Dicle'ye dökülen Batman suyu üzerindedir. İki yana eğimli büyük tek gözlü yapı, eski özelliklerini adanmaklı örten bir restorasyondan geçmiş olarak ayakta. Gabriel, A.eski onarımın, Köprüler ve Yollar idaresince yapıldığını bildirmektedir ("Tarihi Türk Abidelerinin tamiri ve ihyası" Vakıflar Dergisi, Sayı I, Ankara, 1938, res.1'in altındaki açıklayıcı yazı).

5 Oysa, Öney, G. Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları, Ankara, 1971, s.159'da ele aldığı "Ak Köprü" bölümündeki anlatımında bu konuda aksi görüş ifade etmektedir. Köprüyle ilgili olarak ayrıca bk.Çulpan, C.Türk Taş Köprüleri, s.60.

limiti aşmaz. Bunun bir sonucu olarak da, akar sulardan geçişte, köprü kurmak için seçilen yol hep aynı kalmıştır. İşte bu durum, köprülerin tanımında şaşırtıcı bir sonuç verir. Şöyle ki; aynı geçit yerindeki bir Roma Köprüsü yıkılınca veya yer yer yıkılma durumuna gelince, üzerine bir Bizans Köprüsü ve daha sonra da bir Türk Köprüsü yapılabilmektedir.

Böylece, bazı Selçuklu devri Anadolu köprülerinin temeli, yer yer de malzemesi, kendinden önceki devirlerin eseri olmuştur. Türkler Anadolu'ya gelince, hızlı yapım çalışmaları sırasında, tümüyle işlevsel olan köprü yapılarını, rasyonel bir görüşün anlatımı olarak bulabildikleri en uygun yerde, her türlü olanaktan (yıkıntı, taş, temel, v.b.) yararlanarak yapmışlardır. Bununla beraber bu ortak yapıda, Selçuklu Türkü kendine has şekli, tekniği ve sanat anlayışını yansıtmıştır.

III- Güneydoğu Anadolu Köprülerinin Tipolojisi ve Bölgeden Geçen Ana Yollar:

Anadolu'nun hemen pek çok bölgesinde, ya yıkı olarak, ya da henüz geçit verebilir durumda akan suları aşan köprülerden, güney-doğu Anadolu'daki 12. ve 13. y.y. köprülerini burada tanıtmak istiyoruz.

Bilindiği gibi güney-doğu Anadolu, Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden beri, hele ilk yüzyıllarda, daha güneyin bir parçası olarak siyasal ve kültürel sahada belirmiştir. Bu nedenle, buradaki suları aşan köprülerin, Anadolu'da olanlarını ele alırken, daha güneyden de (Türkiye dışından) birkaç örneğe kısa da olsa değinmeyi uygun bulduk.

Güney-Doğu Anadolu'da başlıca iki ana köprü tipi saptayabiliyoruz:

1- Ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan güçlü bir çıkışla yükselen, dik köprüler.

2- İki veya çok sayıdaki kemerler arasında, yükseklik ve genişlik bakımından büyük ayırım göstermeyen, köprü yolunun az eğimli veya düz olduğu köprüler.

Köprüleri bu tipler altında gruplandırırken, açıklanması gerekli bir soru oluşur; "Köprü tiplerini yaratan etkenler acaba nelerdir?". Görüşümüze göre tipi doğrudan en büyük etken, nehir yatağının derinliği ve genişliğidir. Geniş bir yatakta, yüksek, geniş açıklıklara gerek yoktur. Tersine, yakın genişlikteki gözler, suyu rahatlıkla geçirebilirler. Aynı şekilde, ana yatağın yaygın oluşu, köprü boyunu uzatmakta,

böylece de göz sayısı çoğalmaktadır. Bu kuruluşta “köprü yolu” (tabliye) da düzdür.

Derin yataklı sulara, ana yatak içine ayakları oturtmak, teknik açıdan çok güçtür. Bu nedenle, tabanın yükseldiği sığ uçlara yerleştirilen ayakların arası, geniş ve yüksek bir kemerle bağlanır. Böylece kurulan ana göz (veya gözler) ve yanlardaki yardımcı küçük açıklıklar, güçlü eğimlerle her iki sahilten yükselen dik köprüleri doğurur⁶.

Konumuzu veren köprülerin çoğu, Selçuklular devri Anadolu’sunun önemli bir güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Bilindiği gibi merkez Konya’dan çıkan yollar, önemli kentlere kadar uzanan çeşitli yönlere ayrılmaktaydı. Bunlardan biri;

1- Konya - Aksaray - Kayseri - Sivas - Erzincan - Erzurum üzerinden Gürcistan ve İran’a,

2- Sivas’da bu yoldan ayrılan bir kol da, Malatya - Diyarbakır - Mardin - Musul üzerinden Bağdat ve Basra’ya ulaşmaktaydı.

Konumuza giren köprülerin toplandığı ana güzergâh bu olmakta, yalnız buna ek olarak, Diyarbakır’dan çıkan bir yol, kuzey-doğu doğrultusunda, Silvan ve Siirt üzerinden Bitlis’e ulaşmaktadır⁷.

Güney-doğu Anadolu’daki Erken Devir Türk köprüleri, Anadolu’nun en eski Türk köprüleridir. Anadolu Türk köprü mimarlığına öncülük eden bu yapılar, aynı zamanda anıtsal kuruluşları ile de ilgileri üzerlerinde toplarlar.

Konumuz bölge köprüleri içinde, Dicle köprüsü, Emevilere, daha ötede bir olasılıkla İslâm öncesine inen temeller üstünde, 1067 yılında Mervanoğulları zamanında yapılmış üst yapısı ile⁸, Anadolu’da sapta-

6 O halde bu tipoloji yalnızca, güney-doğu Anadolu’ya hattâ Anadolu’ya has kalmamakta, evrensel bir nitelik taşımaktadır. Nitekim, E.Herzfeld de, eski köprüleri, bizim gruplandırmamıza çok yaklaşan bir ayırma dayanarak sınıflamıştır (Sarre, F.-Herzfeld, E., *Archaeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin, 1920, Band II, s.324).

7 Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu yolları hakkında cefraflı bilgi için bk.(Özergin, M.K. Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, İstanbul, 1959, İst.Üni.Ed.Fak.Tarih Bölümü doktora tezi). Ayrıca bk.Solakian, A., *Petite Encyclopédie, Les Richesses Naturelles et Economiques de L’Asie Mineure*, Constantinople.1923.s.13’deki ve VII no.lu haritalar.

8 Köprüünün ilk yapımı, Emevi Halifesi Hişam zamanına kadar götürülmektedir. Ritter’in bildirdiğine göre, Hişam zamanında bir taşkunda harabolmuş ve Halife’nin ölümünden sonraki yapımla yenilenmiştir. (Ritter, C., *Die Erdkunde*, Berlin, 1843, XI, s.35). Niebuhr. (742-743) yılında. Hişam zamanında. Diyarbakır’da ve Dicle üzerindeki bir köprüünün ilkbahar taşkında

dığımız en erken İslâm köprüsüdür (Lev. I, 1). On gözlü kuruluşu ile, tiplere göre ayırımında 2. grubun (düz köprüler grubunun), Anadolu'da bilinen ilk örneği olması, bu yapının da önemle, bölge köprüleri içinde ele alınmasını gerektirir.

Dicle köprüsü, Silvan'dan gelen yolun, Diyarbakır'a girmeden, Dicle nehrini aştığı köprüdür, Yol bundan sonra kuzeye dönerek Mardin Kapıdan Diyarbakır'a girer. 160 m. boyundaki köprü bazalt taşından yapılmış olup, kireç taşına yazılmış kitabesi ve aslan kabartması⁹ ile, mimarlık açısından olduğu gibi, süsleyici yönden de ilgiyi çekmektedir. Bölgede bu tipi, Türkler devrinde yapılan köprüler içinde; *Kara köprü* (XII.-XIII. y. y.?) (Lev. I, 2)¹⁰ - Mardin'den gelen yol, Diyarbakır'a girmeden, önce Kara köprü'den, sonra Dicle köprüsünden geçer. *Cizre küçük köprü* (XII. y.y.) (Lev. II, 1)¹¹, *Halil Viran köprüsü* (1219) - Diyar-

yıkıldığını ve Hişam tarafından onarılmaya başlatıldığını yazar (Niebuhr, C., Voyage en Arabie, II Tome, Amsterdam, 1780, s.326).

Bu açıklamalar köprünün ilk yapımını Hişam'dan önceye, büyük bir olasılıkla da İslâm öncesine indirmektedir. Köprünün batısındaki küfi yazı kuşağından öğrenilen "1065-1067" yılları "Emir Müeyyid-devle Ebul Kasım Nasır" zamanına rastlamaktadır (Konyar, B., Diyarbakır Kitabeleri, II, s.31). Böylece de köprü üst yapısının, Mervanoğulları tarafından yapıldığı ortaya konmaktadır. Ayrıca bk.Çulpan, C., Türk Taş Köprüleri, s.26-28.

9 Konyar, B. figürü "adi bir süsleme" olarak nitelemekte (a.g.e. s.32), başka bir yayında bu görüş kısmen desteklenirken "bir arma, amblem" olabileceğine işaret edilmektedir (Van Berchem, M.-Strzygowski, J.Amida, Heidelberg, 1910.s.34). Öney, G. "de koruyucu fonksiyonlu aslan, büyük ihtimalle arma ve totem olarak da kullanılmıştır"derken, köprülerdeki aslan betimlemelerinin böyle bir inanışla da ilgili olabileceğini belirtir (Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü-Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture "Summary"-Anadolu (Anatolia) Sayı XIII, Ankara, 1971, s.38).

10 Mardin-Diyarbakır yolu, Dicle köprüsünü geçmeden önce, kara bazalt taşlarla yapılmış bir köprüden geçer. İşte bu köprü "Kara köprü"dür. Yazıtız yapı, çevre halkı arasında yerleşmiş söylentilere göre, XIII.y.y. başına hatta 1208 yılına? tarihlenmektedir. Beş sivri kemerli köprü, çeşitli zamanlarda onarımlar geçirmiştir.

11 Cizre şehrinin etrafındaki hendek, tarihsel devirlerde, Dicle nehrinden ayrılan bir kolla dolmakta ve böylece de şehrin etrafı suyla çevrili bulunmaktaydı. Şehirden çıkabilmek için, hendek üzerindeki küçük bir köprüden geçmek gerekiyordu. Bugün de Cizre'den güney-batıya giden yol, bu köprüden geçmektedir. Çevre halkı tarafından "Tel-kabin" adıyla da bilinen köprüyü, gösterdiği özelliklere göre tarihlıyoruz.

"Küçük köprü" adıyla da geçen yapıya değinen yayınlar kısıtlıdır. Böyle yayınlar için bk. Preusser, C. Nordmesopotamische Baudenkmaler altchristlicher und Islamischer Zeit, Leipzig, 1911, s.26, Taf.37. Sarre, F. - Herzfeld, E. Archäologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet, II, Berlin. 1920, s.324. von Moltke, H., Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin. (Çev.Ürs, H.): Türkiye'de Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar, Ankara, 1960, s.185.

bakır-Eğil yeni yolunda¹² (Lev. II, 2), *Nasraddin köprüsü* (XII.-XIII. y.y. başı) - Siirt-Kurtalan eski yolunda "Botan suyu üzerinde" (Lev. III, 1) ve bugün tümüyle ortadan kalkmış olup, yeni köprü önünde yalnız temelleri görülen *Ambar köprüsü* (1223) - Diyarbakır-Silvan yolunda, Ambar çayı üzerinde¹³ (Lev. III, 2) sürdürmüşlerdir.

Bölgede derin yataklı büyük akarsuların oluşu, büyük ana gözlü köprü mimarlığına bol örnek hazırlamıştır. Evliya Çelebi ve Moltke gibi birçok gezgini, anıtsal kuruluşu ile şaşırtan *Malabadi (Batman Su) köprüsü* (1145-1154)¹⁴, ana gözlü iki yana eğimli yapısı ile, dik köprülerin en erken örneği olmakta (Lev. IV, 1-2) (Şek. 1), sırasıyla *Hasan Keyf* (1155-1175) (Lev. V, 1), *Ceziret İbn Umar-Cezire* (1164) (Lev. V, 2), *Haburman* (1179)¹⁵ - Diyarbakır ilinde, Ergani - Çermik yolunda, Fırat'ın

12 bk.dipnot (2).

13 Bu tarih bir zamanlar var olan 20 gözlü köprü yazıtının verdiği bir onarım tarihi olup, köprünün yapımı anlaşıldığı gibi daha önceye inmektedir. Tempan duvarlarında biri 9. ve 10. açıklıklar arasında neshi, öteki 15.kemerin alt kısmında ve küfi türünde olmak üzere iki yazıt bulunmaktaydı. (Konyar, B.Diyarbakır Kitabeleri, Cilt II, 1936, s.142). Küfi yazılı öteki yazıt tüm uğraşlarına karşın okuyamayan Konyar, bu iki satırlık yazıtın "köprünün Muktedir'in devrine takeddüm eden bir zamanda yapıldığına delâlet edecek eski bir küfi yazı. . ." diye bahsetmektedir (a.g.e s.142-143). Köprüyle ilgili olarak ayrıca bk.Çulpan, C., Türk Taş Köprüleri, s.53, 54.

14 Köprü çeşitli yayınlarda, yapım tarihi yönünden değişik yorumlara uğramıştır. Evliya Çelebi'ye göre, Abbas Oğulları neslinden birisi tarafından yapılmıştır (Seyahatname V, s.78). Ey-yubilere ait olabileceği kaydedilirken (Savcı, S., Silvan Tarihi "Meyyafarikin Abide ve Kitabeleri", 1959, s.60), H.643 (M.1245) yılında yapıldığını veren tarihlendirmelere de rastlanabilmektedir (Taylor, J.G., Travels in Kurdistan. London.1868, s.25). En sonunda Sauvaget, mansap tarafındaki yazıtın bir parçasını okuyarak köprüyü H.542 (M.1147) yılında Artukoğlu İlgazi oğlu Timurtaş'ın yaptırdığını ortaya koymuştur (Gabriel, A. . Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale, I, Paris, 1940, s.345, 128 No.lu yazıt).

Bundan sonra köprüden bahseden tüm yayınlar Gabriel'in Sauvaget'e dayanarak verdiği ve kabul ettiği 1147 tarihini, köprünün yapım tarihi olarak kabul etmişler, derinlemesine bir tarih araştırmasına gitmemişlerdir. Örnek olarak bk. (Çulpan, C. Türk Taş Köprüleri, s.41). Oysa İbn-ül Ezrak, köprünün yapım devreleri hakkında bilgi edinmede ve de yapıyı tarihleme de önemli bir kaynak olmakta (Tarih-ü Meyyafarikin ve Amid "H.572") ve nedense, üstte belirtilen yazarlar tarafından gerekli şekilde ele alınmadığından, 1147 tarihi köprü tarihi olarak, kabul edilip gitmektedir.

Oysa "Akreman" adıyla verilen köprünün Artukoğulları zamanındaki yapımıyla ilgili olarak İbn-ül Ezrak'dan şu bilgi ve tarihleri saptayabiliyoruz: "H.539'da, Akreman köprüsünün imareti yıkıldı. . . H.541'de Hüsameddin Timurtaş köprüyü yaptırdıysa da, bir sel geldi bunu mahvetti, böylece çalışına zayıfladı. . . Sonra işe tekrar devam edildi ve kısa zaman içinde köprü bina edildi. Hüsameddin Timurtaş H.548'de köprü ayaklarının bağlanması bitiminde, çalışmalarını sürdürdü. Ve sonra öldü. . . Oğlu Necmeddin Alpi, bitimi üzerinde faaliyet gösterdi. Nihayet köprünün bağlantısı bitti. 60 zira uzunluğundaydı. Tamamlandı, lu zat Diyarbakır'da ilk köprü

kolu Sinek çayı üzerinde (Lev. VI, 1) *Sinek* (XII. y.y.), Ergani-Çermik yolunda, Sığnek çayı üzerinde (Lev. VI, 2), *Kasrik* (XII.-XIII. y.y.) - Cizre'nin kuzeyinde, bırakılmış eski güzergâh üzerinde (Lev. VII, 1), *Dunaysır* (XIII. y.y. başı) - Mardin'de Kızıltepe (Dunaysır) - Derik yolunda, Zerkan çayı üzerinde (Lev. VII, 2) ve *Kemhuk* (XII. y.y.) - Malabadi Köprüsünden 15 km. kaynak tarafında - köprüleri bunu izlemektedirler.

Böylece örnekleri tipolojik ayırımdaki gruplara oturturken, söylemeliyiz ki, güney-doğu Anadolu'daki erken Türk Köprüleri, genel görünüm biçimleri bakımından, Anadolu'nun bu dönem köprülerinden ayrılmazlar. Anadolu'nun bu devrede yapılmış köprüleri de, yukarıda belirtilen, düz ve dik köprü tipleri içine girerek bir bütün meydana getirirler. Ancak ölçüler açısından bir kıyaslama yaparsak, güney-doğu Anadolu, her iki grubun da, en anıtsal yapılarına sahiptir. Bir fikir vermek üzere, dik köprü tipinde, ana kemer açıklıklarına bir göz atmak yerinde olacaktır: Malabadi'de -38,60 m., Hasan Keyf'de -40,00 m., Ceziret İbn Umar'da -35.00 m. (2 ana gözlü). Güney-doğu dışından dik köprülerde en büyük açıklık için de, şu karşılaştırma örneklerini verelim; Kayseri-Ankara yolu üzerinde, Kayseri'nin 30 km. kuzey-batısındaki Tek Göz köprüsünde, en büyük göz açıklığı: 27,00 m., Antalya-Manavgat-Alanya yolunda, eskinin Eurimedon adı ile anılan Köprü çayı üzerindeki Köprüpazar köprüsünde (1219-36) ise, sekiz gözün en büyüğünde açıklık: 16,20 m., Ankara Ak köprüde 9,90 m. (Lev. VIII, 1).

IV- Köprülerde Asal Mimarlık Öğeleri :

Genel biçimleri üzerinde kısaca durduğumuz köprülerin, bir de mimarlık öğelerine bakalım. Bilindiği gibi, tümüyle işlevsel bir nitelik taşıyan köprü, yapısal öğeleri bakımından zengin değildir. Bu neden, köprülerde devre ve bölge özelliklerini, öteki yapı türlerinde olduğu gibi, çeşitli kıyaslamalarla ortaya koymayı ve belli sentezlere ulaşmayı engeller.

yaptıran zattı. Akreman köprüsü H.549 (M.1145) yılının ilk aylarında idi (a.g.e varak 172, a, 172 b, 179, 179b). İbn-ül Ezrak'ın bu yazmasının Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüphanesindeki kopyasından, konumuzla ilgili parçaların okunmasında, Sayın Prof.Dr.Ali Sevim'in değerli yardımları unutulamaz. Kendilerine şükranlarımı belirtmek isterim.

15 Aynı adı taşıyan köyün yakınındaki köprüde ortadaki büyük, gürkemli gözün iki yanında birer de boşaltma gözü vardır.

Hem de köprü, yapısal kuruluşu gereğince, ne kadar yerli ve çevresel sanat etkilerinin içinde olursa olsun, yapısının esası bozulmaz. Ancak söz konusu etki ve geleneklerin mimarlık öğelerinde görüldüğü, böylece de kesimsel değişmelerin bütünü bozmadığı izlenir.

1- Kemer ve Genel Biçim :

Köprünün en önemli ögesi olan "Kemer" güney-doğu Anadolu'da genellikle "Sivri Kemer"dir. Ana gözlerin hepsinde, kemer biçiminin sivri olmasına karşın, ikinci derecede olan boşaltma gözlerinin hemen çoğunda, dairesel oldukları izlenmektedir. Bölge köprüleri, Ceziret İbn Umar köprüsü dışında, tek sivri ana kemerlidirler. Ceziret İbn Umar ise, iki ana gözlü oluşu ile, dik köprülerin bir çeşitlemesidir. (Lev. VIII, 2) (Şek. 2-3). Eski kaynaklardan 1164 de yapıldığını öğrendiğimiz Cezire'nin ünlü köprüsü¹⁶, şimdiye kadar Preusser'in yapmış olduğu restitüsyona göre¹⁷, tek ana gözlü bilinmekteydi¹⁸. Ancak ikinci ve dördüncü ayaklar arasında, 81 m. gibi geniş bir açıklığın olması ve her iki ayak ölçülerinin birbirinin aynı olması, ortada tek değil, iki ana gözün (35 er m. açıklıkta) varlığını ortaya koymaktadır. Şayet Preusser'in 15,50 - 21,60 - 28,00 - 21,60 - 15,50 m. ölçüleri doğru olsaydı, dördüncü orta ayak ölçüleri, birinci orta ayağınki ile aynı olmalıydı. Oysa farklı ölçülere sahiptirlir¹⁹.

40 m. lik açıklığı ile, bölge köprülerinin, en geniş ana kemerli köprüsü olmaya hak kazanmış Hasan Keyf köprüsünün, Gabriel tarafın-

16 İbn-ül Esir'in tarihlemesi için bk.Hartner, W., "The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies" *Ars Islamica*, Vol V, Part 2, Ann Arbor, 1938, s.114. İbn-ül Ezrak, a.g.e.varak 179 a.

17 Preusser, C., a.g.e.s.27 (res.12).

18 Çulpan, C., Türk Taş Köprüleri, s.45'de Preusser'in köprü için verdiği ölçüleri aktararak, "tek ana gözlü" görüşüne katılır.

19 Cezire'nin 2 km. kadar güneyinde, Suriye topraklarında bulunan köprüden (yakınındaki köyden dolayı Yafes köprüsü diye de bilinir) günümüze ulaşabilenler, yıkkı birkaç kalıntıdan öte birşey değildir. Yapıdan geriye kalanları şöyle sıralayabiliriz: Suriye tarafında yani batıda bir kenar ayak ve aralarındaki kemer ve daha ilerdeki diğer bir orta ayak. Oysa Çulpan, köprünün bir onarımından sonra (Çakmak köprüsü) adını aldığını bildirir, bir de resim verir (Türk Taş Köprüleri, s.48, Res.25-8). Ne var ki onarıldığı belirtilerek resmi verilen köprü, devrinin görkemli yapısı, Ceziret İbn Umar köprüsü olmayıp, Cezire'deki "küçük köprü"dür. Bu Köprü (Dipnot 11'de etraflıca açıkladığımız gibi) Diele'den ayrılarak şehrin etrafındaki hendeği dolduran suyun üzerindeki, gerek yapısal gerekse süsleme yönünden büyük bir önem taşıyan, başka bir köprüdür. Ve gerçekten büyük bir onarım geçirmiştir. Yazımızın, bölge köprülerinin süslemelerine ayırdığımız kısmında, Cezire'deki bu "Küçük köprü"ye tekrar değineceğiz.

dan yapılmış restitüsyonu ise²⁰ (Şek. 4), gerçeğe uygundur. Ana göz gibi, yandaki gözler de sivri kemerlidir. Batman - Gercüş - Midyat yolu üzerindeki köprüden bugün az şey kalmıştır (Lev. V, 1; IX, 1). Artık geçit vermeyecek kadar yıkılmış olup, küçük bir kemer ve birkaç ayaktan başka birşeyi yoktur.

Artukoğulları'nın ünlü merkezi Hasan Keyf'deki Dicle (Hasan Keyf) köprüsünün tarihlenmesi çeşitli yorumlara yol açmış, köprü birbirinden farklı devir ve tarihlerin içine oturtulmuştur²¹. Kanımızca en doğru tarihllemeye, İbn-ül Ezrak'la varmaktayız. Necmeddin Alpi'nin Diyarbakır bölgesinde ilk köprüyü (Malabadi-Batman Su Köprüsü) yaptıran kimse olduğunu söyleyen İbn-ül Ezrak, bundan sonra Fahreddin Kara Arslan'ın Hisn' Kayfa'da Dicle nehri üzerinde bir köprü yaptırdığını bildirmektedir²². O halde köprü, 1115-1175 yılları arasında yapılmış olmalıdır.

Gerek kemer şekli ve gerekse genel görünüş biçimi açısından, daha güneye kayalım ve buradan tanıyacağımız köprülerle, karşılaştırmalar yaparak, aydınlatıcı sonuçlara varmaya çalışalım.

Anadolu'yu Musul üzerinden Bağdat'a, gene İran'ı Bağdat'a bağlayan yolun küçük Zab suyunu geçtiği yerdeki Altın köprü, Anadolu

20 Gabriel, A., Voyages., I, Fig.57.

21 Taylor, J.C.köprüünün "eski devre" ait olduğunu söylerken (Travels in Kürdistan, London, 1868.s.32). Bitter, C.1122'de Emir Fahreddin tarafından yaptırıldığını kaydeder (Die Erdkunde, XI, Berlin, 1844, s.88) İbn Havkal da anonim bir kayda göre, yapımla ilgili olarak H.510 (1117-18) yılını ve Artuklu Kara Arslan adını verirse de, bu tarih Kara Arslan'ın değil babası Davud'un hüküm sürdüğü zamana girmektedir (H.532-539) (Darkot, B., "Hisn Keyfa" maddesi, İslâm Ansiklopedisi, s.453). Lehmann-Haupt ise, belirli bir tarih vermekten kaçınmış, ancak "XII.y.y. ın II.yarisında, Artuklu Sultanı Fahrettin bu kocaman köprüyü yaptırdı" demekle yetinmiştir (Armenien, einst und jetzt, Berlin, 1910, s.379). Gabriel bu köprüünün, bugüne kalan kısımlarından "orta çağa giren bir eser, özenli bir taş yapı" diye bahsederek, benzeri köprüler (Malabadi, Ceziret İbn Umar) gibi Artukoğullarına ait yapılarla karşılaştırarak "Fahreddin Kara Arslan tarafından H.510 (1117-18) de yaptırıldığı sonucuna varmaktadır (a.g.e. s.77). Çulpan da köprü yapım yılı olarak H.510 (1116) tarihini kabul edenlerdendir. Yazıtı olmayan köprüde Ritter'in, Gabriel'in ve Çulpan'ın tarihllemelerinin neye dayanılarak bu kadar kesin verildiğini anlamak güçtür.

22 Gerçekten Diyarbakır bölgesinde yapılan ilk köprü olduğunu İbn-ül Ezrak'a göre kabul ettiğimiz Malabadi köprüsüyle, Hasan Keyf köprüsü karşılaştırılınca, yapı kuruluşları, ölçüleri ve süslemeleri açısından, Hasan Keyf köprüsünün, Malabadi'de edinilen denemelerle daha olgun bir şekilde yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

köprülerinin iki yana eğimli, ana gözlü grubuna bir örnektir²³. Ancak ana kemer, sivri kemer görünümünde ise de, öteki açıklıkları, İran kemeri biçimindedir (Lev. IX, 2) (Şek. 5). IX. y.y. a tarihlenen Altın köprüden²⁴ başka, Irak'da, Zacho'nun yakınındaki Habur köprüsü de²⁵, dik köprülerdendir ve Anadolu Erken Devir Türk Köprülerine biçim açısından çok benzer (Lev. X, 1). Ana kemeri sivri olan bu köprüyü de, erken Anadolu köprülerine örnek olmuş en eski yapı olarak kabul etmek kolay değildir. Çünkü daha Roma ve Bizans devrinde, özellikle doğu ve güney-doğu Anadolu bölgesinde yapılan köprülerde sivri kemer kullanılmıştır. (Roma çağından-Cendere köprüsü²⁶ (Lev. X, 2), Bizans yazısı taşıyan Karamağara köprüsü-V. y.y. a tarihlenmektedir²⁷).

Bu durumda Habur köprüsü, sivri kemer geleneğinin Roma çağından beri kullanıldığı bir bölgede ilk örnek değil, ancak sivri kemerli yapıların bir gelenek olarak sürdürüldüğü bölge mimarlığının bir örneği olmaktadır.

Roma devrinden başlayan sivri kemer geleneği, güney-doğu Anadolu'daki, Anadolu Türk Köprü mimarlığının erken örneklerinde de sürmektedir.

2- K o r k u l u k :

Güney-doğu Anadolu köprülerinde, Anadolu'daki bütün Erken Devir Türk köprülerinde olduğu gibi, belirli bir korkuluk şekli, çeşidi

23 "Altın köprü, Anadolu'yu Musul üzerinden Bağdat'a aynı zamanda, İran'ı Bağdat'a bağlayan ana yolun, Küçük Zab suyunu geçtiği yerde, Orta Doğuyu gezen gezginlerin izledikleri yol üzerindedir. Altın Köprü Kasabası, küçük Zab'ın ortasında, konglomera bir ada üzerinde kurulmuştur. Adanın karayla bağlantısı, iki taş köprü ile olmaktadır. Bunlardan doğudaki Altın köprüdür." (Streck, M.Altın Köprü "Altın Köprü" maddesi, İslâm Ansiklopedisi, I, s.389-390). Altın Köprüye bu adın, köprüden geçiş parası alındığı için verildiği söylenirse de (Sarre, F.-Herzfeld, E. a.g.e.s 326) küçük Zab'ın yukarı kaynağına verilen Altın Su adından geldiği daha doğru olmalıdır (Streck, M. a.g.e. s.390).

24 Sarre, F.-Herzfeld, E. a.g.e. s. 322

25 Köprü hakkında geniş bilgi için bk.(Preusser, C. a.g.e. s.22-23). Ayrıca bk.(Bell, G.L. Amurath to Amurath, London, 1911, s.289).

26 Gazzola, P.Ponti Romani, Firenze, 1963 (olschki Editore), s.172'de Adıyaman yakınındaki Cendere köprüsünü, "Kuzey Suriye'de Kâhta'da" diye, yanlış bir bölgelemeyle tanıtmaktadır.

27 "Doomed by the Dam" Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 9 No.lu yayını, Ankara, 1969, s.54.Köprü, bu yayında, IV.y.y.a tarihlenirken İter, İ. tarafından yapılan incelemeler sonucu V.y.y.a verilmiştir (Karamağara Köprüsü Sökümü (Dismantling of Karamağara Bridge), Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Ankara, 1976, s.203)

yoktur. Haburman köprüsünde (tek ana gözlü, iki yandan güçlü eğimli) hiç korkuluk yapılmadığı gibi, Malabadi'de "Nahçıvan polatından" metal korkuluk vardır²⁸. Nasraddin köprüsünde ise, oldukça alçak, taştan bir korkuluk yapılmıştır.

Dıştan ise, tempan duvarlarından korkuluğa geçiş, herhangi bir unsurlama ile belirtilmemiştir.

V- M a l z e m e :

Güney-doğu Anadolu köprüleri, Anadolu Selçuklu devri mimarlığının taş yapı geleneği içine giren, taş köprülerdir. Genel malzeme taş olmakla beraber, diyebiliriz ki; tuğlanın taşın yanı sıra en bol kullanıldığı köprü yapıları, güney-doğu Anadolu'da toplanmıştır.

Hasan Keyf köprüsünde, Batman taraf ilk göz tuğladan örüldüğü gibi, kemerin dış yüzündeki tuğlaların da sırlı olduğu görülür (Lev. XI, 1). Bazı yayınlarda, Akkoyunlular'a bağlanan bu kemerin²⁸, İran sanatının³⁰ etkisini yansıttığı söylenebilir (İran'lı örneklerden; Dizful köprüsü (Lev. XI, 2), Kuzey Azerbaycan'da Kırmızı (Lev. XII, 1) ve Kafflan Kuh (Lev. XII, 2) köprüleri). Gene Haburman köprüsü kemerlerinin içi tuğladır (Lev. XIII, 1). Bilindiği gibi, "İran'da, Selçuk devri mimarisinin en karakteristik özelliklerinden biri olan, sırlı ve sırsız tuğla dekor, Anadolu mimarisinde, taş dekorasyonun ve çininin yanında tamamen ikinci mevkide kalmıştır"³¹.

Malzeme açısından bölge içindeki köprülerden en ilginç Nasraddin köprüsüdür (Lev. III, 1; XIII, 2). Düz köprülerin bir örneği olan 4 gözlü yapıda, normal su seviyesinin üstü, tümüyle tuğladan yapılmıştır. Ayrıca tempanda, yer yer çeşitli istif şekilleri ile, süsleyici kuşaklar örül-

28 Evliya Çelebi, Seyyahatname V, s.78.

29 Gabriel, A.Voyagess.73. Ayrıca bk.Çulpan, C.Türk Taş Köprüleri, s.39.

30 İran Köprü mimarisinde de esas malzemenin tuğla olduğu görülmektedir; Pul-i Huda Aferin Köprüsü "M.636", (Pope, A.U. "Bridges, Fortifications and Caravaserais"-A Survey of Persian Art-II, London and New York, 1939, s.1227, 1228), Hamdullah Müstevfi-çev.G.Le Strange-The Geographical Part of the Nuzhat al Qolub, Leyden-London, 1919, s.89. Kuzey Azerbaycan'da Kırmızı Köprü ve Kafflan Kuh Köprüleri (Bretanitskiy, L.S.Zodçestvo Azerbeyjana XII-XV.vv i yevo Mesto v Arhitekture perednevo vostoka, Moskva, 1966, s.132.Kırmızı köprüünün yapım zamanına ilişkin çeşitli yorumlarda, XI., XII.y.y. dan XVII.y.y. a kadar uzanan değişik tarihlenmeler ortaya çıkmaktadır (Severov, N.P.Pamiyatniki Cruzinskovo Zodchestva, Moskva, 1947-Bretanitskiy, I.S. a.g.e. s. 133'deki dipnot).

31 Kuban, D.Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul, 1965, s.58.

müştür. XII. y.y. ile XIII. y.y. başına oturttuğumuz Nasraddin köprüsü, böylece bölge köprüleri içinde ayrı bir önem taşır. Malzeme açısından, Anadolu Erken Türk köprüleri içine, İran tuğla geleneğini en güçlü olarak duyuran da bu olmaktadır. Ancak köprü yukarıda da değindiğimiz gibi yakın yıllarda yapılan bir restorasyonla, özgünlüğünü tümüyle yitirmiş, sanki yeni başka bir beton yapı olmuştur (Lev. XIV, 1).

VI- S ü s l e m e :

Genellikle Anadolu'nun Erken Devir Türk köprüleri, süslemesiz sade yapılardır. Ancak bu genellemeyi, güney-doğu Anadolu'nun bir grup köprüsü, dar olanakları içindeki zengin şekil betimlemeleri (tasvirleri) ile bozmaktadır.

Söz konusu köprüler: Malabadi, Hasan Keyf, Ceziret İbn Umar ve Cizre'deki Küçük köprülerdir. Dördü de Artukoğulları yapısı olan bu köprülerde, kabartma olarak verilmiş şekillerde aydınlık gösteren taraf, burç ve gezegen betimlemelerini konu almalarıdır.

İçlerinde en erken tarihli olan Malabadi köprüsünde, aslan üstünde güneş dilimini tutan bir insan betimi, kaynak taraf orta ayak poligonal külâhı üzerindeki tek ve ikili insan betimleri (Lev. XIV, 2), öteki köprülerdeki burç ve gezegen betimlemelerinin erken örnekleri olmaktadır³².

Hasan Keyf köprüsünde ise Malabadi köprüsüyle başlayan astral motiflerin daha gelişmiş örneklerini bulmaktayız. Ayak burunlarında, ellerinde simgelerle, ayakta durmuş şekilde işlenmiş insan betimlerinden bazıları, günümüze oldukça sağlam bir durumda gelebilmişlerdir³³ (Lev. XV, 1-2; XVI, 1).

32 Güneşi simgeleyen kabartmadan sonra, diğer insan kabartmalarının, ayı simgeleyebilecekleri düşünülürse de, "İslâm sanatında bu şekilde ay tasvirine raslanmadığımızdan, orijinalde, farkı olduğunu tahmin ediyoruz" (Üney.G.Anadolu Selçuklarında Heykel Figürlü Kabartma ve XIV.-XV.Asırlarda Devamı, Ankara, 1966, D.T.C.F. Sanat Tarihi Kürsüsü, doçentlik tezi (Basılmamış), Cilt III, s.31)), görüşüne katılabilir. Ay ve Güneşin eski Türk Mezar taşlarında (Afyon Mezar Taşları) başka şekillerle (ay-ejder, güneş-rozet) sembolize edildikleri de görülmektedir (K.Otto-Dorn, Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien, Ars Orientalis, III, 1959, s.72, res.1,2). Ay ve güneşin insan başları ile sembolize edildiğini veren bazı Selçuklu devri yapıları için bk.(K.Otto-Dorn, Die Kunst des İslâm, Baden-Baden, 1964, s.148, fig.89). Üney, G.Anadolu Selçuklarında Heykel.s.31. Aynı husus için ayrıca bk.(Ogel, S.Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara, 1966, s.91).

Burç ve gezegen betimlemelerini, en belirli şekilde, yüksek kabartma şekilleriyle, Ceziret ibn Umar köprüsü vermektedir. Batıdaki ilk orta ayağın, ağız tarafında (mansap), topuk üzerindeki şekilleri sekiz gezegenin tümünü veren betimlemeler olması bakımından son derece ilgi çekicidirler³⁴ (Lev. XVI, 2).

Simgesel kabartmaları nehir tarafından başlayarak şöyle sıralayabiliriz: 1- Satürn-Libra (terazi) (Lev. XVII, 1), 2- Jüpiter - Cancer (yengeç) (Lev. XVII, 2), 3- Mars-Capricorn (oğlak), 4- Güneş-Leo (aslan), 5- Venüz-Pisces (balık) (Lev. XVIII, 1), 6- Merkür-Virgo (ikizler), 7- Ay-Taurus (koç) (Lev. XVIII, 2), 8- Sagittarius-Cavzahar (yay). Kabartmalar arasında, parça parça neshi yazılar varsa da, bu kesimlerde aşınım fazla olduğundan, okunamamaktadır.

Son olarak da Cizre'deki Küçük köprü, burunlar üzerindeki hayvan kabartmaları ile, aynı konuyu işleyen başka bir örnek olmaktadır. (Lev. XIX, 1; XIX, 2). Ancak bugün yenilenmiş olarak eski halinden çok şey yitirmiş köprüde, kabartmaların çoğu da³⁵ ortadan kalkmıştır (Lev. II, 1).

Sözü edilen köprülerin, zengin şekil programlarına karşı, öteki köprülerde, figür bulamıyoruz. Kemhuk, Kasrik, Sığnek ve Dunaysır köprüleri, figürsüz oldukları gibi, yazıtsız oluşları ile de süslemesiz, sade yapılarıdır.

Diyarbakır-Eğil yeni yolunda, Devegeçidi çayı üzerindeki, yedi gözlü, Halil Viran köprüsü de, ötekilerinden, kaynak taraf tempau duvarlarını üç yerde işleyen yazıtları ile ayrılmakta, yazısal bir süslemeyle, yüzeyler hareketlenmektedir (Lev. II, 2; XX, 1).

Güney-doğunun belirtilen figürlü köprülerine, erken islâm devrinde öncü olabilecekler bulamıyoruz. Gene Irak, İran, Suriye ve Kafkaslardan da, araştırmalarımız sırasında, karşılaştırma örneğine rastlayamadık.

33 Her bir ayakta dört tane olmak üzere, oniki kabartma olması fikrini ileri süren Gabriel'in tezi; (Voyages. . . s.76) desteklenebilir. Ancak Gabriel, bazı figürlerin hayvan başlı olduğunu söyler ki, (a.g.e. ay.s.) buna katılmıyoruz.

34 Figürlerin astral değerlerinin etraflı incelemesi için bk. (Hartner, W. "The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies", *Ars Islamica*, Vol.V, Part 2, Ann Arbor, 1938, s.119-122.). Anadolu Selçuklularının taş süslemesinde figürün yeri için bk. (Ügel, S. a.g.e. s.90-93).

35 Köprüünün özgün halinde sahip olduğu, ancak bugün artık bulunmayan kabartmalar için bk.(Preusser, C. a.g.e. s.26 Taf.37).

VII- S o n u ç

Güney-doğu Anadolu'nun erken Türk köprülerini tanıdıktan sonra sonuç olarak şunları söyleyebiliriz; Güney-doğu Anadolu'nun Selçuklu Anadolu'sundan ayrılan mimarlık üslûbu, köprüleri yapısal öğeleri yönünden dışarıda bırakmakta, ancak süsleme ve anıtsal ölçüler yönünden bu ayrıcalığı sürdürmektedir.

Bilindiği gibi Anadolu Selçuklu mimarlığında, burç ve gezegen simgeleri, süsleme programının önemli bir bölümünü meydana getirirler "(özellikle kervansaraylardan ilginç örnekler bulabiliriz: İncir Han (Lev. XX, 2), Kayseri Sultan Han (Lev. XXI, 1) gibi. Öteki tür yapılardan örnek olarak da; Divriği Çöreği Büyük Tekkesi (Lev. XXI, 2)". Orta zamanda insan yazgısını, astrolojik durumlarla saptayan inanışın, Anadolu köprü mimarlığında, güney-doğu bölgesi köprülerinde bol olarak biçimlenmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Çünkü bu bölgedeki dinsel ve dünyasal yapılarda, çok sayıda görülen figür betimlemeleri, "mimarlıkta figur tutkusu"nun ne denli büyük olduğunun kanıtıdır.

Genellikle taş olan köprülerde, yer yer tuğla da kullanılmış, sivri kemerin asal oluşu yanında, yuvarlak kemerler de denenmiştir.

Ayrıca çoğunun yazıtlı oluşu, Anadolu'nun kesinlikle bilinen en erken tarihli köprülerinin de burada toplandığının kanıtıdır.